

cese koji se pred našim očima odvijaju u hrvatskom društvu“ (korice). Radujemo se autorovim novim uvidima u njegovim budućim radovima, a nadamo se da će što više domaćih znanstvenika odgovoriti na njegov poziv da se ove teme dalje promišljaju i istražuju kako bi se omogućila komparativna sociološka perspektiva.

Tijana Trako Poljak

Petra Rodik
(PRE)ZADUŽENI. Društveni aspekti zaduženosti kućanstava u Hrvatskoj
Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2019., 208 str.

Knjiga Petre Rodik „(Pre)Zaduženi“ sociološka je studija društvenih aspekata zaduženosti kućanstava u Hrvatskoj. Premda već postoji nekoliko studija (pre)zaduženosti hrvatskih građana i kućanstava,¹ ovo je prva koja je usredotočena na stambeno kreditiranje i dužničku krizu povezanu sa stambenim kreditima u švicarskim francima, u medijima poznatu kao „slučaj Franak“.

Autorica je i sama bila jedna od osnivačica Udruge Franak u kojoj je aktivno djelovala do 2014. godine. Godine 2013. za svoj je doprinos rješavanju dužničke krize dobila nagradu „Ponos Hrvatske“. U dosadašnjem se znanstvenom radu bavila širokim spektrom tema, u rasponu od sociologije

vojske i rata, preko sociologije organizacije, analize diskursa i političke ekonomije, do istraživanja stambenih politika. Svoj sociološki znanstveni rad o dužničkoj krizi autorica vidi kao „način na koji se možete odmaknuti od razine diskursa o individualnim tragedijama do pravih pitanja“.²

U uvodnom poglavlju, autorica u središte teorijsko-konceptualnog okvira svojih istraživanja postavlja rasprave o „financijalizaciji“, što je termin „pod kojim se adresiraju različiti aspekti porasta moći financijskog kapitala i njegova utjecaja na sve ostale sfere društveno-ekonomskog života“ (str. 17). Ostale elemente teorijsko-konceptualnog okvira knjige sačinjavaju francuska tradicija istraživanja kredita i duga kao društvenih odnosa, te studije o zaduženosti, odnosno prezaduženosti. S „izvjesnim odmakom od *mainstream* razmatranja prezaduženosti“, autorica „podizanje kredita i njegove posljedice shvaća kao jedinstven i kontinuirani fenomen“ (str. 27), što je u naslovu knjige izrazila stavljanjem prefiksa u zagradu. Kao što primjećuje Željko Ivanković: „Naslovom se, dakle, izražava temeljnu poruku knjige, da su, za razliku od ekonomskih, socijalne karakteristike zaduženih i prezaduženih kućanstava iste, da nisu jedni odgovorni, a drugi neodgovorni nego je pad u prezaduženost posljedica okolnosti, sustava zaduživanja i stambene politike“.³ Uvodno poglavlje, osim prikaza

1 Bejaković, P. (2016). Personal over-indebtedness in Croatia and measures for its reduction. *Zagreb International Review of Economics and Business*, 19(1): 45-58.

Burić, I. (2010). *Nacija zaduženih: od komunističkog pakla do potrošačkog kapitalizma*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.

2 Stjepanović, J. (2013). Intervju s Petrom Rodik. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, 12(18): 85-96; 95.

3 Ivanković, Ž. (2020). Sociologija (pre)zaduživanja Petre Rodik. Uloga i sudbina srednje klase. Obnova sustava. *Ideje.hr*, 24. ožujka 2020. URL: <http://ideje.hr/sociologija-prezaduzivanja-petre-rodik-uloga-i-sudbina-srednje-klase-obnova-sustava/> (04.04.2020.)

teorijsko-konceptualnog okvira istraživanja, sadržava i prikaz izvora podataka, napomene o mjerenju tereta otplate duga, te kraći pregled kvalitativnih i kvantitativnih metoda obrade i analize podataka, koje su korištene u istraživanju.

Knjiga je dalje podijeljena u dva dijela u kojima se obrađuju pojedine grupe čimbenika koji utječu na zaduživanje kućanstava. U prvome je dijelu fokus na strukturnim čimbenicima i relacijskim čimbenicima na makrorazini, a u drugom na djelovanjima i perspektivama dužnika te na relacijama između dužnika i banaka.

Prvi dio započinje smještanjem fenomena porasta zaduženosti kućanstava u Hrvatskoj početkom 2000.-ih u međunarodni kontekst. Analizirajući agregirane podatke, autorica primjećuje da je ukupni dug hrvatskih kućanstava porastao sa 17,4% BDP-a 2001. na 40,8% BDP-a 2008. godine, odnosno na čak 45% BDP-a 2010. godine, pri čemu je prvo povećanje uglavnom posljedica novih kreditnih plasmana, dok je drugo posljedica kretanja tečaja. Po rastu zaduženosti kućanstava Hrvatska se uklapa u šire europske trendove, a najbliža je skupini novih članica Europske unije koje su ujedno i članice eurozone, i koje su početkom 2000.-ih doživjele nagli porast zaduženosti, no i dalje nisu dosegle prosjek Europske unije. Hrvatska je, međutim, dugo bila vodeća među zemljama srednje i istočne Europe po udjelu duga s valutnom klauzulom u ukupnom dugu kućanstava. „U Hrvatskoj je [također] stambeno kreditiranje bilo najznačajnije područje kreditne ekspanzije, (...) rastući s 15,9% BDP-a 2000. godine na preko 40% 2008., kada je dug po stambenim kreditima bio sedam puta veći nego 2000.“ (str. 47). Udio stambenih kredita

u švicarskim francima u ukupnim stambenim kreditima s valutnom klauzulom u razdoblju ulaska u krizu iznosio je nešto više od 40%. O utjecaju visokih cijena nekretnina na visinu zaduženja najbolje, pak, govori činjenica da se za prosječnu visinu odobrenog stambenog kredita od 82 000 CHF 2007. godine u Zagrebu moglo kupiti tek 26m² stambenog prostora.

Agregirani podaci ne otkrivaju, međutim, razlike u izloženosti pojedinih društvenih skupina financijskim rizicima, koje se otkrivaju tek analizom obilježja kućanstava sa stambenim kreditima. „Nositelji stambenih kredita češće imaju diplomu ili doktorat znanosti, te su u prosjeku nešto stariji u odnosu na one koji nemaju stambene kredite, ali i dalje mlađi od onih koji uopće nisu zaduženi. (...) Kućanstva s djecom značajno češće imaju stambene kredite, dok suprotno vrijedi za parove bez djece“ (str. 52). Raspodjelu tereta otplate duga s obzirom na visinu dohotka opisuje krivulja oblika slova „U“, što znači da su najsiromašniji i najbogatiji više opterećeni stambenim kreditima od onih s prosječnim prihodima. Naravno, prvi su najranjiviji na rizike tijekom otplate.

Autorica zatim analizira transfer rizika od međunarodnog tržišta kapitala do dužnika, i to u dva koraka: od inozemnih banaka majki kao izvora kapitala do njihovih banaka kćeri koje u Hrvatskoj plasiraju kredite, te od banaka koje posluju u Hrvatskoj do klijenata iz tzv. „sektora stanovništva“. Dok standardne teorije „demokratizacije zaduživanja“ porast profita vide u prvom redu kao posljedicu porasta opsega zaduživanja, autorica se usredotočuje na porast profita zbog profitabilnosti samih kreditnih plasmana: „Ugovaranje kamatne stope u dugoročnim kreditnim ugovorima pritom je

važna varijabla u kreiranju profita temeljenog na dugu, a, kako se pokazalo, posebice u okolnostima slabo reguliranog i nadziranog stambeno-kreditnog tržišta“ (str. 58). Privatizacija banaka u Hrvatskoj odvijala se, slično privatizaciji u drugim sektorima, na prilično stihijski i netransparentan način. Vlasnička struktura potpuno se izmijenila u samo dvije godine: „1998. strane su banke imale udjel od svega 6,7%, a 2000. udjel od 84-87%“ (str. 59). O profitabilnosti poslovanja banaka u Hrvatskoj najbolje govori činjenica da su, za većinu tih banaka, udjeli u dobiti njihovih inozemnih vlasničkih grupacija 2005. godine bili znatno veći od udjela u imovini tih grupacija. Pritom je tijekom cijelog razdoblja kreditnog buma zarada od kamate sačinjavala najveći dio u strukturi dobiti. Budući da je na hrvatskom tržištu, na kojemu su banke u stranom vlasništvu plasirale kredite, politikom Hrvatske narodne banke tečaj bio stabilan i predvidljiv, a njihove su banke majke trgovale na zapadnim novčanim tržištima, otvorio se prostor za tzv. *carry trade* aktivnosti – strategije posuđivanja pri niskoj kamatnoj stopi i zauzimanja pozicije u drugoj (ciljanoj) valuti u očekivanju profita od kamatne razlike. „Švicarski franak postao je popularan prvenstveno zbog toga što je kamata koju su banke plaćale za vlastito zaduživanje u švicarskim francima na tržištima kapitala bila niska, odnosno niža od one u eurima“ (str. 63). Glavna razlika između financijalizacije u Hrvatskoj i, recimo, SAD-u, jest u tome što je u Hrvatskoj ona bila temeljena na kamatnim *spreadovima* – razlikama u visini kamatnih stopa, a u SAD-u na fiktivnom kapitalu kao što su financijske izvedenice. Međutim, „za razumijevanje financijali-

zacije kućanstava nije dovoljno analizirati mehanizme kreiranja rizika radi integriteta banaka i međunarodnog tržišta kapitala, već je nužna jednako detaljna analiza mehanizama (zakonskih i drugih) koji uokviruju odnos banaka i klijenata, jer se upravo u tom odnosu događa transfer rizika na kućanstva koji se manifestiraju u krizi“ (str. 83). Kao kontekstualne čimbenike odnosa banaka i klijenata, autorica identificira: neadekvatnost, odnosno odsustvo, stambenih politika; ograničene mogućnosti izbora kreditne banke, ponajviše zbog nejednolike geografske dostupnosti banaka; problem informacijske asimetrije zbog nedovoljno razvijene zaštite potrošača – korisnika financijskih usluga, a napose pri ugovaranju kamatnih stopa; te manjkavosti nadzora odnosa banaka i klijenata. Primjerice, zbog neredene zakonske regulative o informiranju klijenata o parametrima temeljem kojih će se mijenjati kamatna stopa, banke su dugo vremena odredbu o promjenljivoj kamatnoj stopi iskorištavale tako da su jednostrano i bez obrazloženja mijenjale visinu kamatne stope. Često se događalo i da su niskim kamatama privlačile klijente, znajući da će kamate moći podići ubrzo nakon potpisa ugovora o kreditu. Upravo su niske kamatne stope bile ključne za nagli porast ugovaranja kredita u francima, koje svoj vrhunac dostiže u razdoblju od 2005. do 2007. godine, a „nemogućnost otplate kredita za dužnike nastupila je kao posljedica povećanja visine anuiteta, koje je bilo izravna posljedica ugovorenog načina otplate“ (str. 82). Kasnije je, odlukom Visokog trgovačkog suda u Zagrebu u kolektivnom sporu Saveza „Potrošač“ i Udruge Franak protiv osam banaka, upravo jednostrano mijenjanje kamatne stope

proglašeno nezakonitim.

Drugi dio knjige započinje poglavljem o „kreiranju (pre)zaduženih subjekata“. Autorica prvo analizira razloge podizanja stambenih kredita, prema iskazima dužnika. U tim se iskazima najčešće spominju dva međupovezana motiva: izlazak iz podstanarstva i rješavanje stambenog pitanja. Analiziravši svjedočanstva dužnika, autorica zaključuje da je „motivacija za zaduživanje kompleksna i sadrži kombinaciju generacijskih, biografskih i društveno-kontekstualnih faktora“ (str. 91). Većinu dužnika nije vodila investicijska logika, stoga je promašen „argument“ koji se zna čuti u javnosti – da je tu bila riječ o „pogrešnim investicijskim odlukama pojedina za koje trebaju snositi odgovornost“ (str. 92).

O opsegu marketinških kampanja banaka za kredite u švicarskim francima najbolje govori podatak da je ukupna vrijednost svih reklamnih kampanja u sklopu kojih su se reklamirali krediti u francima od 2004. do 2008. godine iznosila preko 62 milijuna kuna. „Daleko od toga da bi se u kampanje ugrađivala ikakva upozorenja o rizicima, dio kampanja sugerira upravo suprotno – budući dužnici će imati potpunu kontrolu nad ratama kredita“ (str. 93). Na eksplicitna pitanja klijenata o razlikama u izboru kredita u francima ili eurima, većina bi osobnih bankara odgovarala da razlike nema ili da se, u slučaju potrebe, uvijek može provesti konverzija kredita u francima u kredit u eurima, bez upozorenja o riziku porasta glavnice i trošku konverzije. S druge strane, „dva najčešće spominjana argumenta kojima su osobni bankari buduće dužnike nagovarali na kredite u francima bila su niža kamata i isticanje da je švicarski franak ‘sigurna i

stabilna valuta“ (str. 103). Ukratko, „zbog manjkavosti zakonske regulacije u pogledu informiranja klijenata, bankama nije bio prioritet točno informirati klijente u predugovornoj fazi, niti su banke bile izložene bilo kakvom riziku zbog davanja netočnih informacija bilo namjerno, bilo iz nemara“ (str. 95).

Na ograničene mogućnosti izbora kreditne banke, uz već spomenutu nejednoliku geografsku dostupnost banaka, utjecali su još neki čimbenici. Prvo, ako je banka sufinancirala neku građevinsku investiciju, kredit se, za stanove na toj lokaciji, mogao podići samo kod te banke. Drugo, pojedini su poslodavci sklapali bilateralne sporazume s pojedinim bankama, koji su zaposlenicima omogućivali stambeno kreditiranje pod nešto povoljnijim uvjetima. Ti su ugovori često također omogućivali pojedinim kategorijama zaposlenika koji nisu u stalnom radnom odnosu (npr. znanstvenim novacima, novinarima s RPO ugovorima i sl.) podići stambene kredite za koje inače ne bi bili kreditno sposobni. Treće, pojedini poslodavci zaposlenicima jednostavno nisu dopuštali otvaranje tekućih računa izvan banke s kojom su oni poslovali, čime se izbor kreditne banke svodio na upravo tu banku.

Što se tiče izbora valute, i tu su postojala brojna ograničenja. „Ponude kredita u kunama gotovo uopće nisu bile dostupne, kao ni fiksne kamate, pa je ugovor s valutnom klauzulom i varijabilnom kamatom bio za većinu jedini izbor“ (str. 98-99). Nadalje, pojedine su banke nudile specifične kreditne proizvode vezane isključivo uz određenu valutu. Dodatna ograničenja pri izboru valute proizlazila su iz situacije dužnika. Kako su rate kredita u švicarskim francima, zbog manjih kamata, bile niže

od onih za kredit u istom iznosu u eurima, a zbog uvjeta da rata ne prelazi određeni udio (npr. trećinu) u primanjima, klijenti s nižim prihodima često su, uz ciljani iznos kredita, bili kreditno sposobni samo za kredit u francima. Kvantitativni podaci potvrđuju ovo opažanje – dužnici s kreditima u francima u prosjeku su imali niže prihode od dužnika s kreditima u eurima. Autorica također primjećuje da se potpisivanjem ugovora o stambenom kreditu uspostavlja dugoročna relacija ugovornih strana, dok preuzimanjem kupljene robe na blagajni šoping centra relacija prodavača i kupca u pravilu prestaje (uz iznimku eventualnog aktiviranja garancije). U tome i leži glavna razlika između bankovne kreditne usluge i pukog „proizvoda“. Nadalje, pri uspostavljanju spomenute dugoročne relacije prisutna je duboka „asimetrija ugovornih strana u pogledu pregovaranja o sadržaju ugovora“ (str. 106), koja se, međutim, u kasnijim raspravama o neadekvatnoj regulaciji odnosa banaka s klijentima, često znala svesti na tezu o „(pre)sitnim slovima“ u ugovorima, kojima su banke „zavaravale“ dužnike o ugovorenim uvjetima i ograničenjima – dakle, na banalnu primjedbu koja uopće ne zahvaća srž problema asimetrije. U poglavlju o „društvenoj dinamici otplate duga“ autorica se vraća tezi da zaduženost i prezaduženost nisu diskretna i jasno odvojiva stanja. Kako dolazi do pada u prezaduženost? Rate kredita snažno rastu – onima sa stambenom kreditom u švicarskim francima u prosjeku za 1.675,66 HRK, ili čak 50,94%, što je značajno više nego kod svih ostalih vrsta kredita, „tako da je opravdano ovu dužničku krizu nazvati krizom dužnika *sa stambenim kreditima u švicarskim francima*“ (str. 111).

Godine 2012. čak 71,5% takvih dužnika izdvajalo je preko polovine ukupnog mjesečnog dohotka kućanstva na otplatu kredita, što znači da su svi ti dužnici uvelike prešli prag financijske ranjivosti (kao prag ranjivosti obično se uzima udio rate kredita u mjesečnim prihodima od 30%). „Ovakvo visoko kreditno opterećenje dužnika sa stambenim kreditima u švicarskim francima trajalo je otprilike tri godine, sve do izmjene Zakona o potrošačkom kreditiranju kojom je kamatna stopa za stambene kredite u švicarskim francima fiksirana na 3,23%“ (str. 112), što je stupilo na snagu početkom 2014. godine. Zašto dolazi do rasta kreditnih rata? Švicarski franak počeo je jačati 2008. godine, da bi u ljeto 2011. narastao preko 63% u odnosu na kunu, a 2015. čak oko 80% u odnosu na 2007., kad je bio na najnižoj razini. I dok na kretanje tečaja na financijskim tržištima banke nisu mogle utjecati, mogle su utjecati na visinu kamata. Dapače: „Ponavlanje argumenta da je uzrok problema dužnika kretanje tečaja, koje naravno nije pod kontrolom banaka, odvraća pozornost od uloge banaka u povećanju tereta otplate za dužnike putem podizanja kamata“ (str. 120-121). „Međutim, istodobno s prvim vrhuncem porasta tečaja 2011. godine kamate su bile u prosjeku 5,8%, dakle 1,2 postotna poena na višoj razini od startno ugovoranih“ (str. 115). Premda se 1,2 postotna poena mogu činiti beznačajnima, rate kredita u stvarnosti su „dosezale i dvostruko veće iznose od početnih“ (str. 116), a k tome treba uzeti u obzir da se u anuitetnom obračunu prilikom svakog dizanja kamate usporava tempo otplate glavnice. Zbog porasta glavnice, povećao se i ukupni dug, pa je mnogim dužnicima opcija zatvaranja kre-

dita refinanciranjem u euro ili kune također postala nedostupna. Time se, ujedno, bankama otvorila mogućnost eksploatacija dužnika „zaključanih“ u ugovorni odnos koji ne mogu raskinuti.

Mjere koje su banke nudile dužnicima radi „olakšanja“ plaćanja duga (produženje roka otplate, moratorij, konverziju u eure ili kune, fiksni tečaj s odgođenim potraživanjem razlike do stvarnog tečaja) uglavnom su bile samo simbolične, podrazumijevale su dodatne troškove i često zahtijevale urednu otplatu kredita kao preduvjet, tako da ih je iskoristio vrlo malen broj dužnika. Na pad u prezaduženost također su utjecale životne okolnosti dužnika – poslovna situacija: gubitak posla, smanjenje plaće, odlazak u mirovinu; porast cijena i troškova života; obiteljska situacija: razvod, rođenje djeteta i sl.; te zdravstveni problemi.

Koji su čimbenici bili ključni za pad u prezaduženost? Prvo, nije ustanovljena statistički značajna povezanost između povećanja tereta otplate kredita i dvaju indikatora rizičnog ponašanja dužnika: raznovrsnosti kreditnog zaduženja i broja banaka u kojima dužnici imaju kredite. Dakle, opet nema potvrde hipoteze o rizičnom investiranju kao ključnom čimbeniku pada u prezaduženost. Drugo, protučinjenična (engl. *counterfactual*) analiza pokazuje da oko 17% dužnika sa stambenim kreditima u švicarskim francima ne bi palo ispod granice siromaštva da su rate kredita ostale iste kao u trenutku ugovaranja kredita – možemo zaključiti da je za sve te dužnike ključan razlog pada u prezaduženost povećanje rata. Daljnjih 27% dužnika palo bi ispod granice siromaštva čak i da su rate kredita ostale iste kao u trenutku ugovaranja kredita, što znači da

su tim dužnicima ili u međuvremenu pali prihodi, ili su već u startu imali nisku kreditnu sposobnost. Analizom narativa dužnika, autorica otkriva dva najčešća obrasca puta u prezaduženost: jedan u kojemu glavnu ulogu ima povećanje rata, te drugi, u kojemu su glavni uzroci problema s otplatom kredita životni događaji, poput gubitka zaposlenja, razvoda, bolesti i sl.

Pri kraju knjige, autorica se osvrće na posljedice prezaduženosti, počevši od otežanog pokrivanja životnih troškova dužnika. Pokazuje da su dužnici sa stambenim kreditima u švicarskim francima imali znatno višu stopu materijalne deprivacije (56,3) u odnosu na opću populaciju (13,9). Pritom kod dužnika sa stambenim kreditima u švicarskim francima, materijalno deprivirane nalazimo i u kućanstvima sa znatno višim dohotkom u odnosu na prag siromaštva: „u prosjeku su kućanstva u dohodovnom razredu od 12 do 14 tisuća kuna naniže izložena materijalnoj deprivaciji, a ona s mjesečnim приходima između 8 i 10 tisuća kuna *teškoj* materijalnoj deprivaciji“ (str. 142). Strategije nošenja prezaduženih s teretom otplate bile su različite: od daljnjeg zaduživanja, što je često vodilo u začarani krug poteškoća s otplatom, do oslanjanja na pomoć rodbine ili prijatelja. U slučajevima nemogućnosti otplate, nastupila bi blokada svih bankovnih računa dužnika, a zatim i ovrha nad nekretninom. Uz sve probleme koje ove krajnje mjere donose dužnicima, autorica zapaža i dva dodatna i nepotrebna problema. Prvo, oni čiji je primarni izvor prihoda nesamostalni rad nemaju pravo na zaštićeni račun pa im blokada računa onemogućuje poslovanje i usmjerava ih prema radu „na crno“. I drugo, u Hrvatskoj je tek 2017. godine uveden socijalni smještaj za deložirane u

trajanju od 18 mjeseci, a sve dotad deložirani nisu imali gotovo nikakvu socijalnu zaštitu.

Stres zbog prezaduženosti često vodi k zdravstvenim i obiteljskim problemima. Stoga ne čudi što se, osim među uzrocima pada u prezaduženost, zdravstveni i obiteljski problemi također javljaju kao posljedice prezaduženosti. I na kraju, ali ne manje važno, stigmatizacija je još jedna posljedica prezaduženosti. Autorica identificira dva izvora stigme. Prvo, prema teoriji atribucije, „ljudi suočeni s drugima u nevolji imaju potrebu očuvanja percepcije vlastite sigurnosti, jer im je pomisao da bi se i sami iznenada mogli naći u nevolji ugrožavajuća. Zbog toga uzrok nevolje drugoga pripisuju njegovim / njezinim navodno pogrešnim postupcima, stvarajući iluziju da su sigurni dok god izbjegavaju ponašanje koje je, prema njima, druge dovelo u nevolju“ (str. 158). Drugo, stigmom prema dužnicima ostali građani „preuzimaju iz repertoara društveno uvriježenih stavova i uvjerenja“ (str. 158), u čijem oblikovanju u znatnoj mjeri sudjeluju mediji. Bez obzira na izvor, stigmatizacija u konačnici pridonosi održavanju postojeće društvene konstelacije moći jer „dobiva važnu ulogu u legitimaciji nedonošenja zakonskih i *policy* mjera ili pak u legitimaciji nekih dvojbanih ‘rješenja’“ (str. 159). Primjerice, ako se dužnička kriza tumači kao, prije svega, posljedica neodgovornog ponašanja pojedinaca, onda se, u pravilu, „rješenje“ vidi u programima financijskog opismenjavanja koji, međutim, ne mogu riješiti probleme koji nastaju zbog problematičnih praksi bankarskog sektora. Također, ni financijski najpismeniji pojedinac nije 2006. godine mogao predvidjeti razmjere

jačanja švicarskog franka, o čemu najbolje svjedoči činjenica da je Hrvatska narodna banka u najgorem scenariju predviđala jačanje franka za 18%, što je bilo, kako se pokazalo, otprilike dvostruko manje od njegove stvarne aprecijacije.

Ova sjajna knjiga u prvom redu predstavlja vrijedan doprinos kritičkoj, javnoj i ekonomskoj sociologiji. Također može biti zanimljiva ekonomistima i stručnjacima s područja socijalnog rada, kao i građanima zainteresiranima za problematiku (pre)zaduženosti, ako su barem donekle vični znanstvenom stilu izlaganja. Na temelju knjige, čitatelj spoznaje da u pozadini tužne pripovijesti o prezaduženima nije jednostavan, ekonomistički narativ o neodgovornim, sebičnim pojedincima koji pogrešno investiraju, a onda traže da njihove greške plati netko drugi, nego kompleksna socioekonomska storija u kojoj uloge imaju i banke, i država, odnosno njezine institucije, i sâmi dužnici, koji, međutim, nisu posve autonomne jedinice, nego, u dobroj mjeri, i produkti društvenih procesa i okolnosti unutar kojih djeluju. Autoričini stavovi izneseni su jasno, poduprti su obiljem pomno elaboriranih argumenata koji izvire iz kombinacije kvantitativnih i kvalitativnih analiza, te knjiga u potpunosti ispunjava svoj cilj: „integrirati i analitički usustaviti podatke i argumente o nastanku, strukturi i posljedicama zaduženosti kućanstava sa stambenim kreditima u švicarskim francima“ (str. 11). O aktualnosti knjige najbolje govori činjenica da su neki od problema kojima se knjiga bavi još uvijek prisutni. Primjerice, i u doba krize zbog pandemije virusa SARS-CoV-2 banke ne odustaju od obračuna kamata za trajanja moratorija na kreditne obveze.⁴ U deliberativnoj demo-

kraciji ovakva bi knjiga izazvala odgovor iz bankarskog sektora, no, do trenutka pisanja ovog prikaza, na takav odgovor još uvijek čekamo.

Armano Srblijinović

Mirko Bilandžić i Luka Leško
SPORT I NACIONALNA
SIGURNOST. Terorizam, špijunaža
i korupcija u nogometu i ostalim
sportovima
Despot infinitus, Zagreb, 2019., 366 str.

Knjiga Mirka Bilandžića i Luke Leška „Sport i nacionalna sigurnost. Terorizam, špijunaža i korupcija u nogometu i ostalim sportovima“ podijeljena je u sljedeće cjeline: Predgovor; Uvod i temeljni pojmovi: Teorijski koncept povezanosti sporta i nacionalne (ne)sigurnosti; Sport i nacionalni identitet; Sport i hrvatski nacionalni identitet; Sport, međunarodni ugled države i sportska diplomacija; Sport u ostvarenju vanjskopolitičkih ciljeva Republike Hrvatske; Sport kao meta i instrument sigurnosnih ugroza; Zaključno: stanje i perspektive; Conclusions: situations and perspectives; Literatura; Popis kratica; Popis tablica i slika; Kazalo imena; Kazalo pojmova; i Bilješka o autorima.

U uvodnom poglavlju autori iznose vrlo detaljnu teorijsku podlogu te razmatraju razloge zapostavljenosti uključivanja sporta

u sigurnosne studije i provedbene politike nacionalne sigurnosti. Pokazuju kako su sigurnosne studije od ustanovljenja doživjele mnoge promjene, proširenja i diversifikacije te su u kontinuiranom razvoju. Njihove granice nisu čvrsto određene, postoje mnoga preklapanja s drugim znanstvenim (pod)disciplinama i uporabom znanja, epistemologije, teorija i metodologije tih (pod)disciplina u studijama sigurnosti. Kao institucionalizirana znanstvena disciplina, studije sigurnosti imaju dvostruki identitet: akademsko su područje, ali i relevantne za provedbenu politiku (engl. *policy*). Unatoč proširenju i produbljivanju, područje sporta ostalo je izvan sustavnoga interesa sigurnosnih studija i provedbene politike nacionalne sigurnosti. Taj je problem vodio postavljanju dvaju osnovnih ciljeva ove knjige. Prvi je teorijska analiza povezanosti sporta i nacionalne sigurnosti, potkrepljena brojnim empirijskim primjerima diljem svijeta (više od 500). Drugi cilj podrazumijeva kreiranje provedbenih smjernica za razvoj sigurnosne politike i prakse, u svrhu sustavnoga upravljanja učincima sporta na nacionalnu sigurnost. Drugo poglavlje tematizira relacije sporta i nacionalnog identiteta, koji je jedan od esencijalnih elemenata ostvarenja nacionalne sigurnosti. Osim teorijskog okvira, izneseni su brojni primjeri uloge sporta za nacionalni identitet u državama diljem svijeta. Treće poglavlje tematizira relacije sporta i hrvatskog nacionalnog identiteta. Osim teorijskog okvira, izneseni su brojni primjeri koji potkrepljuju ulogu sporta za hrvatski nacionalni identitet. Četrto poglavlje obrađuje, teorijski i empirijski, ulogu sporta u međunarodnom ugledu države odnosno koncepte sportske diplomacije. Uz adekvatno teorijsko uporište, autori detaljno opisuju 10 koncepata

4 Klepo, M. (2020). Za moratorij kredita domaće banke traže plaćanje solemnizacije?! *Jutarnji list*, 9. travnja 2020. URL: <https://novac.jutarnji.hr/novcarnik/za-moratorij-kredita-domace-banke-traze-placanje-solemnizacije/10188547/> (09.04.2020.)